
ОСВІТА СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ І БОЛОНСЬКИЙ ПРОЦЕС

УДК 374:7

Леонід Базильчук

СУТЬ І СПЕЦИФІКА ПОЗАКЛАСНОЇ РОБОТИ В СУЧАСНІЙ ШКОЛІ

У статті розглядаються організаційні основи позакласної роботи в школі. Висвітлено суть і специфіку позакласної роботи в сучасній школі, як поняття, яке неодмінно пов'язане з категорією організації у вільний від регламентованого програмного навчання час процесу взаємодії учнів і педагогів, який базується на загальних і часткових дидактико-виховних принципах. Також визначено характеристику змісту, напрямів, організаційних форм і методів позакласної роботи в межах професійної діяльності вчителя образотворчого мистецтва. У цьому розділі наголошено, що сама собою система організації позакласної роботи з образотворчого мистецтва в школі не забезпечує успіху справи, навіть якщо вона наповнена корисним змістом.

Ключові слова: організаційні основи позакласної роботи в школі, суть і специфіку позакласної роботи в сучасній школі.

В статье рассматриваются организационные основы внеклассной работы в школе. Освещены суть и специфика внеклассной работы в современной школе, как понятие, которое непременно связано с категорией организации в свободное от регламентированного программного обучения время процесс взаимодействия учащихся и педагогов, который базируется на общих и частных дидактико-воспитательных принципах. Также определено характеристику содержания, направлений, организационных форм и методов внеклассной работы в пределах профессиональной деятельности учителя изобразительного искусства. В этом разделе отмечено, что сама собой система организации внеклассной работы по изобразительному искусству в школе не обеспечивает успеха дела, даже если она наполнена полезным содержанием.

Ключевые слова: организационные основы внеклассной работы в школе, суть и специфика внеклассной работы в современной школе.

The article discusses the organizational bases of extracurricular activities in school. Illuminated the essence of extracurricular activities in the modern school, as a concept, which certainly is associated with a category organization in free software regulated by the time of process of interaction of pupils and teachers, which is based on public and private, a didactic and educational principles. Also defined the characteristics of the content, directions,

organizational forms and methods of extracurricular work within the professional activity of a teacher of fine art. This section noted that the system of organization of extracurricular activities for fine arts in school does not ensure success, even if it is filled with useful content. Crucial in this has the pedagogical skill of the teacher, his readiness for organizing extracurricular activities at school.

Key words: *organizational framework of extracurricular activities in school, the essence of extracurricular activities in the modern school.*

Зміни, які нині відбуваються у всіх галузях соціального життя, охоплюють широкий спектр відносин суспільства й особистості. З одного боку, ці відносини стають жорсткішими, тобто такими, що вимагають конкурентоспроможності всіх суб'єктів, які беруть участь у них, з іншої – дають можливість для вільного самовизначення, самореалізації людини на основі адекватного вибору способів розв'язання своїх соціальних проблем. Ці зміни вимагають пошуку нових підходів до організації взаємодії людей. У тому числі й у галузі навчання і виховання підростаючого покоління.

У сучасній педагогічній думці дедалі ствердним стає розуміння важливості дитинства, співпраці, діалогу, самоактуалізації і самовизначення особистості. Значення цих понять відображено в документах, які визначають державну політику в галузі освіти. Так, у Законі про освіту України, державній національній програмі «Освіта» (Україна ХХІ ст.) підкреслюється, що реалізація навчально-виховних функцій здійснюється в системі професійної діяльності вчителя. Важливе місце в цій системі посідає позакласна робота, спрямована на всебічний і гармонійний розвиток особистості школяра. У Законі про загальну середню освіту, у Положенні про загальноосвітній навчальний заклад наголошено на тому, що навчання і виховання учнів у загальноосвітніх навчальних закладах здійснюється в процесі урочної, позаурочної та позашкільної роботи, а також підкреслено значення чітко організованої позакласної діяльності для гармонійного розвитку школярів.

Навчання, виховання і розвиток – для всіх часів і всіх народів найважливіші педагогічні явища в духовному житті суспільства. Без них немислиме життя людського суспільства, адже їх призначення полягає в трансляції нагромаджених знань і життєвого досвіду від покоління до покоління. Отже, без навчання і виховання неможливий прогрес людства, немислимий розвиток людини в онтогенезі.

В Українському педагогічному словнику категорія «навчання» трактується як «...цілеспрямований процес передачі і засвоєння знань, умінь, навичок і способів пізнавальної діяльності». В. Ягупов суть процесу навчання визначає таким чином: «...це – планомірна, організована, спільна й двостороння діяльність учителів та учнів, спрямована на свідоме, міцне й глибоке опанування останніми системами знань, навичок і вмінь, процес, під час якого набувається загальна освіта, формується і розвивається

особистість учня, його світогляд, засвоюється досвід людства і професійної діяльності».

У сучасній науковій та довідниковій літературі поняття «виховання» трактується так:

- процес цілеспрямованого створення умов для розвитку й саморозвитку людини (С. Баранов, С. Гончаренко, А. Петровський та ін.);
- управління процесом розвитку (формування) особистості шляхом створення необхідних для цього умов (Т. Ільїна, М. Фіцула та ін.);
- складний і багатогранний процес формування особистості, створення оптимальних умов для фізичного, психічного і соціального розвитку (А. Кузьмінський, В. Омеляненко);
- цілеспрямований та організований вплив на розвиток особистості (В. Галузяк, М. Сметанський, В. Шахо);
- творчий, цілеспрямований процес взаємодії педагога і вихованця, спрямований на створення оптимальних умов для розвитку і саморозвитку особистості (І. Бех, О. Киричук, Л. Кондрашова та ін.).

У сучасній психологічній, педагогічній філософській думці розвиток людини розуміється як складний системно організований процес кількісних і якісних змін в організмі людини під впливом різних детермінант: зовнішніх, внутрішніх, керованих, некерованих.

Отже, виховання, так само як і навчання, формування й розвиток, – це складові цілісного процесу творення особистості школяра. Цей процес відбувається на фоні впливу зовнішніх суспільних факторів і внутрішніх процесів саморозвитку учня. І, як зазначає Н. Якса, «...це не вплив вихователя на вихованця, а їх спільна діяльність, спрямована на творчий саморозвиток особистості». Саме із цієї позиції в нашому дослідженні ми детальніше зупинимось на сутності навчання і виховання в позакласній роботі.

Щоб визначити категоріальний зміст позакласної роботи, спочатку спробуємо з'ясувати її місце в навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи.

У загальноосвітній школі навчання і виховання школярів відбувається в урочний і в позаурочний час. При цьому позаурочна робота доповнює і поглиблює процес навчання і виховання.

У педагогічній літературі використовуються терміни: «позанавчальна», «позаурочна», «позакласна», «позашкільна робота», але інколи трапляються суперечливі підходи до їх трактування. Тому спробуємо уточнити сутність цих понять.

Позанавчальна робота, стверджує Б. Кобзар, – «...це цілеспрямована навчально-виховна робота зі школярами, що її організують і здійснюють вчителі, вихователі в різних школах в позаурочний час».

Л. Канішевська визначає позаурочну діяльність як систему організованих і цілеспрямованих занять, які проводяться в позаурочний час

для розширення й поглиблення знань, умінь і навичок, розвитку самостійності, індивідуальних здібностей і нахилів учнів, а також задоволення їхніх інтересів і забезпечення корисного відпочинку.

Ми погоджуємось з думкою Б. Кобзаря, що позаурочну й позанавчальну роботу можна розглядати як найбільш широкі й синонімічні поняття, що охоплюють усі види і форми навчально-виховної роботи з учнями поза уроками і за межами навчального часу. Позаурочна діяльність, стверджує вчений-педагог, зазвичай, складається з позакласної і позашкільної роботи.

В Українському педагогічному словнику зазначено, що терміном «позашкільна робота» позначається виховна робота, яка здійснюється спеціальними позашкільними установами. Це – державні й громадські організації та інструктивно-методичні установи з позашкільної роботи з дітьми й підлітками. Серед них розрізняють позашкільні заклади загального типу (палаці, будинки школярів, дитячі парки, дитячі сектори профспілкових клубів і палаців культури) і спеціалізовані (дитячі бібліотеки, театри, спортивні школи, станції юних натуралістів, техніків, туристів тощо). Позакласну роботу в школі в цьому виданні розглянуто як одну з форм організації дозвілля учнів, яка організовується і проводиться в позаурочний час органами дитячого самоврядування за активною допомогою і при тактовному керівництві з боку педагогічного колективу, особливо класних керівників, вихователів, організаторів позакласної і позашкільної роботи.

Терміном «позакласна робота», зазначає Т. Ільїна, найчастіше позначається виховна робота, яка проводиться класним керівником і вчителем з учнями своєї школи в позанавчальний час.

Аналогічним є визначення М. Фіцули. За його формулюванням, позакласна робота – це різноманітна освітня і виховна робота, спрямована на задоволення інтересів і запитів дітей, її організовує з учнями в позаурочний час педагогічний колектив школи.

Отже, під позакласною роботою в школі ми розуміємо цілеспрямовану навчально-виховну роботу зі школярами, що її організовують і здійснюють учителі, вихователі, органи дитячого самоврядування в школі після уроків. Вона спрямована на досягнення єдиної дидактико-виховної мети – гармонійного розвитку школярів, задоволення їхніх інтересів і запитів, виявлення талановитих і обдарованих вихованців, а також створення умов для самоосвіти, самовиховання й самореалізації кожного учня.

Використовуючи термін «позакласна робота», ми маємо на увазі цілеспрямовану діяльність суб'єкта навчання і виховання, тобто шкільного педагога. І якщо мова йде про діяльність школяра як суб'єкта навчально-виховної роботи школи, доцільніше буде використання термін «позакласна діяльність».

З розвитком вітчизняної педагогіки позакласну діяльність школи теоретично обґрунтовано і практично реалізовано в двох напрямках: масова позакласна діяльність, в організації якої традиційно брали участь усі вчителі вихователі; спеціальні форми позакласної діяльності – гуртки, клуби, секції, студії, у яких учні працювали за власним бажанням і за рекомендацією вчителів, вихователів.

У сучасних умовах становлення незалежної Української держави, подальшої демократизації і гуманізації суспільних відносин, відродження національної культури, національної самосвідомості відбувається розширення мистецтвотворчих і духовних функцій загальноосвітньої школи, яке полягає в тому, що педагоги дедалі частіше ставлять перед собою першочергове завдання – здійснювати духовний і моральний розвиток та формувати всебічно й гармонійно розвинену творчу особистість школяра. Відтак нині почали створюватись навчальні заклади нового типу на базі загальноосвітніх шкіл: ліцеї, гімназії, школи-гімназії, коледжі, навчально-виховні комплекси тощо. У зв'язку із цим актуальною стала розробка концепції позакласної роботи загальноосвітньої школи (С. Гончаренко, В. Новосельський, В. Оржеховська, В. Постовий), у змісті якої сформульовано вимогу перед педагогами країни нагальної і серйозної перебудови позакласної роботи в школі. У цій концепції акцентовано увагу на провідних завданнях позакласної роботи: закріплення і поглиблення знань, набутих у процесі навчання; розширення загальноосвітнього кругозору учнів, формування в них наукового світогляду й інтересів до різних галузей науки, техніки, мистецтва, спорту, виявлення і розвиток індивідуальних творчих здібностей і нахилів; організація дозвілля школярів, культурного відпочинку та розумних розваг; поширення виховного впливу на учнів у різних напрямках виховання.

Окреслена концепція має відкритий характер, бо в ній визначено основні стратегічні напрями вдосконалення позакласної роботи підростаючого покоління. При цьому наголошено, що моделі й шляхи реалізації провідних ідей цієї концепції можуть бути різними залежно від регіональних і національних умов, особливостей педагогічного процесу.

На думку багатьох учених (Л. Байбородова, О. Біла, І. Дубровицький, Г. Камаєва, М. Рожков та ін.), позакласна діяльність учнів в сучасній школі має потенціал до розширення діапазону освітньо-виховних можливостей навчального закладу і самих школярів. За змістом у позакласній роботі виокремлюють кілька принципів видів діяльності, підставою для класифікації яких служить їх призначення і функції. Це – *інтелектуально-пізнавальна, ціннісно-орієнтувальна, громадська, трудова, художньо-творча, фізкультурно-спортивна, ігрова й комунікативна види діяльності.*

Інтелектуально-пізнавальна діяльність має особливу значущість у шкільному віці, бо інтенсивно відбувається нагромадження знань про світ, розвиток пізнавальних здібностей. У різних формах позакласної діяльності,

---

які організуються в школі, відбувається розширення відношень у системі «наука і людина», «людина – людина», «людина і світ» тощо.

Ціннісно-орієнтувальна діяльність у шкільному віці дає змогу виробити в учнів наукові, етичні й естетичні критерії оцінки життєвих явищ, сформувати життєву позицію людини, яка, зростаючи, шукає відповідь на одвічні проблеми: що таке істина? Що таке добро і зло? У різних формах позакласної діяльності учні орієнтуються в істинно людських цінностях, значущих як для суспільства, так і особисто. Усе це дуже важливо для дітей шкільного віку, бо проблема самопізнання, самоусвідомлення, вироблення критеріїв оцінки самого себе і навколишнього світу – найважливіша, особливо в підлітковому віці.

Громадська діяльність спрямована на формування в учнів здібностей обмірковувати життєві явища, критично сприймати суперечливі політичні ідеї, самостійно шукати істину, знаходити власну громадську позицію; бажання берегти і примножувати духовну спадщину свого народу, приносити користь суспільству. Саме так можна готувати підростаюче покоління до самостійного життя в складних і суперечливих умовах сьогодення, до вибору соціально цінних орієнтирів у житті.

Трудова діяльність (її призначення – перетворення навколишньої матеріальної дійсності) і суспільно корисна (має призначення дії на духовну сферу життя навколишніх людей) види діяльності характерні для дитини в шкільному віці і виконують істотну роль у процесі соціалізації особи: вибір професії, нагромадження певних духовних цінностей, ускладнення взаємин із людьми, становлення характеру.

Значення *художньо-творчої діяльності* людини полягає у вивченні, оцінці й перетворенні навколишньої дійсності (тобто функції всіх попередніх видів діяльності), але з позиції категорій естетики: прекрасного й потворного. Тому дуже важливо в розвитку підростаючого покоління виробити потяг до прекрасного, потреби в створенні краси власноруч, бажання жити за «законами краси», розвивати творчий потенціал кожного учня, самоутверджуватись, самовдосконалюватись і самореалізуватись.

Фізкультурно-спортивна діяльність має значення розвитку фізичної культури кожного школяра, набуття навичок і вмінь здорового способу життя. Ця діяльність формує певну психологічну спрямованість до дії на основі мотивації:

- дружня або групова солідарність (діти і підлітки приступають до занять спортом із метою спілкування з однолітками);
  - самовдосконалення (особистий мотив, якщо дитина хоче добитися кращого фізичного розвитку, укріпити здоров'я, стати сміливою, рішучою і незалежною);
  - наслідування (привабливий мотив: бути схожим на свого кумира - видатного спортсмена, шкільного вчителя, батька, які досягли успіху в спорті);
  - внутрішньогрупове суперництво; прагнення до досягнення
-

високих результатів;

– спортивний інтерес (безпосередньо те, заради чого школяр займається спортом, коли задоволення він отримує від самих занять, від руху й досягнень).

За твердженням провідних дослідників позакласної діяльності школярів (Ю. Азаров, Н. Грищенко, С. Шмаков та ін.) особливе місце в житті і діяльності дитини посідає *ігрова діяльність*, бо вона полегшує процес передачі соціально цінних відносин: робить людей емоційними, припускає вибірковість, що найчастіше мимоволі виникає в дитячому середовищі, має високі етичні принципи і правила, дає змогу залучатися до спілкування, виступає як модель життєвих ситуацій, а також дає можливість навчитися «програвати» складні життєві ситуації, з якими в майбутньому доведеться зіткнутися. Отже, це – сфера співпраці, співдружності й співтворчості дітей і дорослих. Саме тому позакласну роботу школярів слід наповнювати грою.

Необхідно сказати ще про один особливий вид позакласної роботи – *спілкування* (у широкому сенсі цього слова) – особливий вид активності, який реалізується завдяки всім описаним вище видам діяльності. У кожному з них присутнє спілкування: із книгою, з мистецтвом, із природою, з іншою людиною, із собою. При цьому сам процес виховання розглядається як процес спілкування педагога й вихованця, тобто як взаємодія двох суб'єктів діяльності.

У практиці організації позакласної роботи всі описані вище види діяльності взаємопов'язані, вони часто супроводжують один одного, взаємодоповнюють, а інколи зливаються. І лише правильно організований навчально-виховний процес позакласної роботи може впливати на всі сфери особистості школярів, стимулюючи їх повноцінний розвиток.

У практиці загальноосвітньої школи позакласну роботу, зазвичай, планує й організовує класний керівник. Однак, слід зазначити, що нині визначено кілька типів класного керівника: вчитель-предметник (одночасно виконує функції класного керівника); куратор; звільнений класний керівник або «вихователь-куратор»; класний наставник або тьютор (викладає окрему шкільну дисципліну й має мінімальну кількість навчального навантаження). При цьому заступник директора навчального закладу з виховної роботи організовує, надає методичну допомогу й контролює роботу класоводів і класних керівників. Отже, у сучасній школі позакласну роботу організовує педагогічний актив школи, зусиллями якого школярі залучаються до різних видів діяльності, що забезпечує необхідні умови для їхнього творчого розвитку.

Оскільки в позакласній роботі неодмінно фігурує поняття її організації, то логіка дослідження вимагає з'ясувати зміст цієї категорії. Так, Сучасний словник української мови термін «організація» (франц. – *orgnization*) трактує як деяку структуру, будову чогось. В Українському радянському енциклопедичному словнику цей термін позначає

налагодження, упорядкування, приведення чогось у систему. Радянський енциклопедичний словник тлумачить поняття організації як сукупність процесів або дій, які призводять до утворення й удосконалення взаємозв'язків між частинами цілого.

З наведених трактувань випливає, що поняття «організація» означає структурну побудову певної системи дій, процесів, які ведуть до утворення й удосконалення взаємозв'язків між частинами цілого. Однак така дія, на наше переконання, неодмінно має відповідну мету, заснована на певних принципах, конкретних напрямках і формах, а також доцільну методику й засоби. Виходячи із цього, є підстави для такої інтерпретації: організація позакласної роботи – це побудова у вільний від регламентованого програмного навчання час процесу взаємодії учнів і педагогів, у якому органічно поєднані мета, принципи, напрями, зміст, форми, методи й засоби навчання і виховання учнівської молоді.

Аналіз теоретичних досліджень із проблеми визначення принципів (вихідних положень) виховання загалом і в позакласній роботі, зокрема, дає змогу виокремити кілька підходів:

1) з позиції керівництва до дій, – це принципи: гуманізму виховання, урахування вікових та індивідуальних особливостей школярів, виховання в діяльності і спілкуванні, цілісного підходу до виховання;

2) з огляду на національну спрямованість виховного процесу, – це такі принципи: народності; природовідповідності; культуровідповідності; гуманізації; демократизації; безперервності; етнізації; диференціація та індивідуалізації; послідовності; систематичності і варіативність форм і методів виховання; свідомості; активності; самодіяльності і творчої ініціативи учнівської молоді; поєднання педагогічного керівництва з ініціативою і самодіяльністю учнів; зв'язок виховання з життям, трудовою діяльністю і продуктивною працею; інтегративності – єдність педагогічних вимог школи, сім'ї і громадськості;

3) з кута зору сучасних соціокультурних умов виховання, це принципи: народності – єдність загальнолюдського і національного; природовідповідності; культуровідповідності – органічний зв'язок виховання з історією народу; гуманізації; демократизації; безперервності; етнізації виховного процесу; диференціації та індивідуалізації виховного процесу; послідовності, систематичності і варіативності форм і методів виховання; інтегративності – єдність педагогічних умов школи, сім'ї та громадськості.

Оскільки, поняття «принцип» втілює в собі не тільки теоретичні, а й практичні вимоги до виховання, то означені вище принципи мають надто узагальнений характер.

У сучасній педагогічній науці (А. Бойко, Б. Кобзар, В. Кутєв, Н. Ничкало, М. Стельмахович, В. Синьова, М. Фіцула, В. Ягупов та ін.) переглядаються традиційні принципи виховання, тобто переосмислюється під кутом зору сучасних вимог до національного виховання в Україні.

Отже, як керівні положення, що відображають загальні закономірності процесу виховання і визначають вимоги до змісту організації та методів позакласної роботи, можна окреслити такі принципи:

- відвертості й ініціативи: школярі планують життя в класі спільно з педагогом, вносять корективи до пропозицій дорослого з урахуванням своїх інтересів, потреб і бажань;

- зворотного зв'язку: школярі беруть участь в обговоренні результатів тієї або тієї справи, висловлюють думку, оцінюють ступінь своєї участі, діляться враженнями, рефлексують;

- співтворчості: поєднання співпраці й творчості в підготовці й проведенні різних форм позакласної роботи (співпраця в процесі діяльності, справи; складання або коригування сценарію; прояв ініціативи й самостійності на будь-якому етапі роботи);

- успішності: створення ситуації власної значущості й успішності кожного учасника позакласної діяльності, від якої залежить самопочуття людини, її ставлення до світу, бажання брати участь у різних видах діяльності, стимулювання творчості й творчої самореалізації;

- діяльності й самодіяльності: поєднання захоплення учнів із діяльністю, яка базується на використанні знань, умінь і навичок, отриманих у навчальній діяльності;

- добровільності: акцент у виборі змісту й форм позакласної діяльності лягає на можливості, інтереси, схильності, особистісні якості школярів, що стимулює бажання добровільно брати участь в організованій педагогом діяльності;

- громадської спрямованості діяльності: зміст виховної роботи має відповідати загальносуспільним потребам, відображати досягнення науки, техніки, мистецтва, культури;

- урахування вікових, статевих, національних відмінностей та індивідуальних особливостей школярів: тип темпераменту, особливості психіки, характеру, індивідуального розвитку тощо;

- поведінки, звичок, розвитку спілкування, аудіовізуальної культури, ментальних особливостей і т. ін.;

- зв'язку з навчальною роботою: зміст роботи має бути логічним продовженням навчально-виховної роботи на уроках, бо знання з навчальних дисциплін можуть бути поглиблені й розширені під час роботи гуртків, клубів, тематичних вечорів та інших форм організації позакласної роботи школярів.

Реалізація окреслених принципів буде ефективною, якщо процес організації позакласної роботи буде визначеним, конкретним, цілісним і керованим.

Таким чином, зміст поняття «позакласна робота» неодмінно пов'язаний із категорією організації у вільний від регламентованого програмного навчання час процесу взаємодії учнів і педагогів, який базується на наведених вище загальних і часткових дидактико-виховних

принципах. Окрім них до організаційних основ також відносяться напрями, форми, методи і засоби позакласної роботи в школі, але в залежності від компетенції (коло повноважень) учителя-предметника вони мають свою специфіку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аболина Т. Г. Эстетическое воспитание в школе / Т. Г. Аболина, Н. Е. Миропольская. – К. : Высшая школа, 1987. – 252 с.
2. Байбородова Л. В. Воспитательный процесс в современной школе: Учебное пособие. Изд. 2-е, испр. и доп. / Л. В. Байбородова, М. И. Рожков. – Ярославль : Изд-во ЯГПУ им. К. Д. Ушинского, 1997. – 380 с.
3. Бех І. Д. Виховання особистості : [підручник] / І. Д. Бех. – К. : Либідь, 2008. – 839 с.
4. Бутенко В. Г. Педагогічні інновації в естетичному вихованні учнівської молоді / В. Г. Бутенко // Проблеми освіти : наук. метод. зб. – К., 1998. – Вип. 14. – С. 195–201.
5. Кардашов В. М. Теоретичні та методичні засади художньо-творчого розвитку школярів : Монографія / В. М. Кардашов / Під ред. Н. А. Кушаєва. – Бердянськ : ТОВ «Будинок техніки плюс», 2000. – 160 с.
6. Киричук О. В. Концепція організації навчально-виховного процесу у школі розвитку / О. В. Киричук // Рідна школа. – 1994. – № 6. – С. 15–19.
7. Кобзарь Б. С. Внеурочная воспитательная работа в школах и в группах продленного дня / Б. С. Кобзарь. – К.: Рад. школа, 1988. – 309 с.
8. Колесник І. Г. Позакласна робота старшокласників / І. Г. Колесник. – К. : Знання, 1967. – 48 с.
9. Концепція художньо-естетичного виховання учнів у загальноосвітніх навчальних закладах України / Л. М. Масол / Інститут проблем виховання АПН України // Шкільний світ. – 2002. – № 9 (137), березень. – С. 1–16.
10. Падалка Г. М. Педагогіка мистецтва: теорія і методика викладання мистецьких дисциплін: [навч. посіб.] / Г. М. Падалка. – К. : Освіта України, 2008. – 272 с.
11. Сухомлинський В. О. Як виховати справжню людину / Вибрані твори в 5-ти т. / В. О. Сухомлинський. – К.: Рад. школа, 1976. – Т. 2. – С. 149–416.
12. Фіцула М. М. Педагогіка : Навчальний посібник. Видання 2-ге, виправлене, доповнене. – К.: Акадкмвидав, 2006. – 560 с.
13. Яворская Л. М. Трудовое обучение. Внеклассная работа / Л. М. Яворская, Н. И. Шульга. – Мн.: Аддукция і воспитание, 2007. – 112 с.